

A bronzkori szimbolika és településszerkezet kognitív régészeti kapcsolatai

Jelige: Kékvirág

Tartalom

I. Bevezetés	2
II. Régészeti alapok.....	3
III. A kör szimbolikus értékelése	
III.a A megközelítés problémái	6
III.b Psziché és szimbólumalkotás.....	9
III.c A kör filozófiai elméletei pár gondolatban.....	10
III.d A kör, mint kozmogonikus térstruktúra.....	12
III.e A tér elhatárolás a körrel.....	14
IV. A kör mint archetipus régészeti kontextusban	16
V. Összefoglalás.....	18
Bibliográfia.....	19
Képek jegyzéke.....	27
Képek.....	28

I. Bevezetés

Dolgozatom problémafelvetésül, egy a középső bronzkorban megfigyelt jelenség szolgált: a hatvani és füzesabonyi kultúrák településszerkezetének és e csoportok anyagi kultúrájában megjelenő díszítőmotívumok hasonlósága. A település sajátos szerkezetének magyarázatára már számos tézis született. Munkában egy új szemszögből teszek kísérletet a jelenség megvizsgálására, a díszítőmotívumok és a településstruktúra összehasonlításán keresztül, a kognitív régészeti módszerek segítségével. Feltevésünk az, hogy a megfigyelt jelenség egyfajta gondolkodásmódbeli sajátosság tükré. Dolgozatomban azonban nem kívánok messzemenő, merev következtetéseket tenni, sokkal inkább értelmezési lehetőségeket felvetni példák és analógiát segítségével.

Dolgozatom első részében az általunk vizsgált kultúrák térkialakítását kívánom tüzetesebben bemutatni, nagyban támaszkodva a BORBAS (Borsod Region Bronze Age Settlements) Projekt eredményeire, melynek kutatásaiban immár harmadik éve személyesen is részt veszek.

Ezt követően, korábbi folklorisztikai tanulmányaimra támaszkodva vizsgálom meg a megfigyelt jelenséget. Kutatásaimhoz a filozófia és a psziché vizsgálatának eredményeiből is merítetek.

Végül összegzem megfigyeléseimet.

II. Régészeti alapok

A hatvani és a füzesabonyi kultúra települései (a régészeti kultúrákról összefoglalóan: KALICZ 1968; BÓNA 1975; MEIER-ARENDRT1992) a Borsodi síkságon és a Hernád mentén azonos belső szerkezetet és formát mutatnak. Térstruktúrájuk alapeleme egy központi, kiemelkedő – talán többretegű – települési rész, melyet mély és széles árok vesz körül. E körül egy szintén kiemelkedő, koncentrikusan szervezett tér található, amely kutatásaink alapján intenzíven használt és lakófunkcióval rendelkezett. A legkülső, szintén a középpont köré rendeződő egység, kevésbé intenzív leletanyaggal jellemezhető. Terepbejárási és geoarcheológiai-magnetométeres eredményeink alapján, itt gödrök helyezkedtek el. E rész funkciója feltehetően tároló-kézműves tevékenység volt (1. kép). A térstruktúra az adott földrajzi viszonyokhoz igazodóan koncentrikus-félkörös formát mutatott a folyók magaspartjainak szélén, és teljes koncentrikus formát vett fel a sík területeken, szintén a folyómedrekhez igazodva (2. kép) (P. FISCHL-Pusztai 2009; P. FISCHL-Rebenda 2012; P. FISCHL-KIENLIN 2013; P. FISCHL-KIENLIN-SERES 2012).

A központi részt, többretegű megjelenési formája miatt tellnek nevezzük. E speciális településtípus megléte a Kárpát-medencei őskor két korszakában (késői neolitikum és korai bronzkor vége-középső bronzkor) számos értelmezési-interpretációs kísérletet vont maga után (GOGALTAN 2002, 2005, 2006, 2010; KIENLIN 2012). A jelenség kétségkívül összetett, számos társadalmi- gazdasági- környezeti tényező együttműködésével lehet csak jól modellezni (3. kép). Legelterjedtebb a bronzkor kutatásban e településforma megjelenését központi funkcióval magyarázni és a bronzkori rétegzett társadalmi struktúra jeleként értékelni (EARLE 2002, KRISTIANSEN-LARSSON 2005; MOLNÁR-IMECS 2006; EARLE-KRISTIANSEN 2010).

Jelen dolgozat kiindulópontjául az a megfigyelés szolgált, hogy a vizsgált mikro régióban, az említett időintervallumban, ragaszkodnak a települések térstruktúrájának azonos kialakításához. A forma olyannyira kötött, hogy több esetben bizonyíthatóan betemették a korábbi központi részt kerítő árkot, és a belső rész megnövelésével, új árok ásásával, de azonos struktúrájú, nagyobb települést hoztak létre (4. kép) (Ároktő-Dongóhalom: P. FISCHL 2006; Polgár-Kiscsözshalom: DANI-SZ. MÁTHÉ-SZABÓ 2003, 94-96, DANI-SZABÓ 2004, 99; Tard-Tatárdomb: P. FISCHL-KIENLIN 2013). Tehát nemcsak a formához, hanem a helyhez is ragaszkodtak. Az ilyen térszerkezetű települések esetében az eddigi megközelítések alapján a

belső, központi rész értelmezésével kapcsolatban két feltevés fogalmazódott meg. Az egyik elképzelés szerint a közösség kiemelkedő személyiségeinek lakóhelyéül szolgált – vagyis az adott kor társadalmi struktúráját volt hivatva tükrözni. (EARLE - KOLB 2010; ARTURSSON 2010; SZEVERÉNYI - KULCSÁR 2012) A mély és széles árok megléte felveti a védelmi funkciót is, és ennek értelmében a belső, árokkal körülvett rész, veszély esetén a települést használó közösség számára refúgiumként funkcionálhatott (a problémához lásd: CZEBRESZUK-KADROW-MÜLLER 2008; SZEVERÉNYI-KULCSÁR 2012).

A tardi, emődi, ároktői- és még sorolhatnánk településeket - adatait részletesen kielemezve, (Fischl & Kienlin 2013) a belső rész kis mérete, az ott álló épületek és a külső, lakóövezet nagyobb tengerszint feletti magassága (5. kép), véleményünk szerint elveti a védelmi funkciót mint magyarázatot.

Felmerülhet az árkon belüli terület közösségi, esetleg rituális-szagrális szerepe is, amennyiben az árkot térhatároló funkcióval értelmezzük. A kollektív vallási ideák és kollektív azonosságtudat kifejeződéseként is értelmezhetjük. Erre utaló régészeti leletanyag, az eddigi vizsgálatok alapján még nem áll rendelkezésünkre. (RACZKY - ANDERS 2006; 2008; 2009; 2010).

Az árkok kialakítása minden esetben aránytalanul nagy munkabefektetést igényelt a közösségek tagjaitól; ezt figyelembe véve mindenképp feltételezhetjük, hogy ez a térelem az adott közösség számára fontos jelentéssel, önálló kognitív tartalommal bírt (SEBŐK 2013)

A külső és belső területek házainak méretei megegyeznek (6. kép). A tardi szisztematikus felszíni leletgyűjtés anyagának értékelése alapján, nem sikerült felfedezni feltűnően jelentős különbséget a centrális rész, és a külső, intenzíven lakott rész leletanyaga között sem minőségben, sem mennyiségben (P. FISCHL et al in press).

A fűzesabonyi illetve a késő hatvani kerámiák díszítőmotívumkincsében gyakran találkozunk koncentrikus szerkezetű, középen kiemelkedő bütyökből, körülötte pedig lencséből vagy többszörös kannelurából álló, összetett mintákkal (7. kép) (TÁRNOKI 1988; 2010; THOMAS 2008). Hasonló „díszítőmotívumokat” – feltehetően jelentéssel bíró képi elemeket – találhatunk a korszak reprezentatív bronztárgyain is (8. kép) (DAVID 2011). A képi hasonlóságok e díszítőmotívumok, és a települések belső struktúrája között arra a gondolatra

vezettek minket, hogy e ponton közelebb kerülhetünk ezen településeken élt közösségek kognitív szférájához.

Őskori kerámiák esetében a kerámiadísztítést vizsgálva „a háttérben húzódó kognitív elem jelenlétére következtethetünk egyrészt az "extra munka" megjelenéséből, másrészt a vizuális elemek megjelenését behatároló szabályosságok jelenlétéből. A leírható szabályosságok szerint visszatérő extra dizájnelemek bizonyosan rendelkeznek egyfajta mnemonikus funkcióval, melynek révén egy mögöttes képzethez vagy képzetthalmazhoz kapcsolódnak. Ilyen kapcsolat fennállhat bármely konceptuális elem, például a díszítés elemei szintjén” (Sebők 2013). A körárkos tell jelensége ugyanúgy egyfajta "díszítés a térben", extra energiabefektetést igénylő, tulajdonképpen nem szükséges elem, mely egy meghatározott alakzat kialakítására irányul. A települések képének meghatározó elemei, már a kutatás korai fázisában leírt nagyméretű árkok - amennyiben elvetjük a közvetlen védelmi funkciójukat – mindenképp a közösség extra energiabefektetésének jelei, hasonló vizuális mintát mutatnak a kerámiák díszítőmotívumrendszerében a bütykök körüli árkok és kannelúrák.

A mögöttes képzet, az adott kor világrendje, alapvető szervező eleme többféle módon jelenik meg: kerámia és fémtárgyakon díszítőmotívumként és településszerkezetben térszervező elemként. Vagyis nem az egyik képi elem másolásával jön létre a másik, hanem a mögöttes tartalom/jelentés hasonló képi megfogalmazása figyelhető meg az élet két szférájának ránk maradt lenyomatában.

III. A kör szimbolikus értékelés

III.a A megközelítés problémái

Gondolatmenetünk tehát a kör-koncentrikus kör, mint szimbólum értelmezésének irányába fordult. A kérdéskör vizsgálata több nehézségbe is ütközik, melyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül a tudományos érték megőrzéséhez.

A kör esetében egy rendkívül alapvető és általános non-ikonikus szimbólumról, entoptikus jelről van szó, ezért számos kultúrszemiotikai interpretálása lehetséges. Jelentős mennyiségű filozófiai, vallási, babonás elgondolás részeként találkozhatunk vele, azonban mindezek az írás megjelenése utáni korokból maradtak ránk, tehát az általunk fellelhető jelentések, jóval fiatalabb kultúrák írott forrásaiból származnak. Ez idő alatt pedig nem csekély változások mentek végbe, mind a társadalom szerkezetében, mind a környezeti viszonyokban, mind pedig a hitvilágbeli/vallásos gondolkodásban. Ez utóbbinak a történelem folyamán végbemenő fejlődésének eredménye, hogy annak a „létrejöttét kiváltó, de még mindig ható okokat, már csak torzító magyarázatok egész rendszerén keresztül lehet észrevenni.” (DURKHEIM 2003). A népi mitológiák és kifinomult teológiák rajta hagyják nyomaikat, az eredeti érzések fölé jelentősen különböző érzéseket helyeztek, amelyek bár az elsőkhez tartoznak, hiszen annak feldolgozott formái, csak igen keveset mutatnak meg valóságos természetükből (DURKHEIM 2003).

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vallás és hiedelmek társadalmi vonatkozású megfigyeléseit sem. Bár e kettő összefüggése nem olyan radikális mértékű, mint azt Durkheim feltételezte, azonban egymásra gyakorolt kölcsönhatásuk kétségtelen (lásd bővebben DURKHEIM 2003). A vallási képzeteket olyan kollektív képzeteknek mondhatjuk, amelyek kollektív valóságokat fejeznek ki, tehát társadalmi elemekben gazdagok (DURKHEIM 2003). S mivel társadalmi elemekben gazdagok, a vallási jelenségeket első sorban, mint emberi alkotást, egy adott társadalom – avagy e társadalom egyes csoportjainak – szellemi termékét kell vizsgálnunk, mégpedig úgy, hogy mindig ehhez a társadalmi háttérhez viszonyítjuk. A vallásos jelenségek „emberi gondolatokat, vágyakat és törekvéseket, félelmeket és reményeket fejeznek ki, így minden vallási jelenség az ideológia, a társadalmi tudatforma és a felépítmény fogalmkörébe tartozik” (HAHN 1982). Ezek mutatják meg egy szűkebb vagy tágabb közösség önmagáról alkotott képét, mind egyéni, mind közösségi, mind

más csoportokhoz való viszonylatában. A bronzkor általunk vizsgált időszakának társadalmi berendezkedése feltételezhetően átmenetet képezett a törzsi jellegű társadalmi berendezkedésből a főnökségek irányába (számos átmeneti kategória létezik, pl.: Big Man Society). Erre a valószínűleg centrális szerepű központi tellek engednek következtetni, melyeket egyrétegű szatellit telepek öveznek. Az itt bemutatott településszerkezet a Borsodi síkság területén azonban más képet mutat: többretegű tell központú összetett települések teljes hálózata alakul ki, a szatellit telepek eltűnésével. Ennek fényében kevésbé feltételezhető a tellek irányító szerepe, hiszen számunkra egységes arculatot mutatnak, így inkább a heterarchikus társadalmi berendezkedést valószínűsíthetjük (FISCHL-KIENLIN2013).

Szem előtt kell továbbá tartanunk azt is, hogy a Kárpát-medencében számos kultúra keveredett, ezért az itteni kultúránk hitvilága, – így a jelen dolgozatban vizsgáltaké is – nagyon összetett. Az eddig napvilágra került régészeti leletek, nem bizonyítják egyértelműen szervezett, egységes vallás jelenlétét a Kárpát-medencében (erre utaló jelekkel talán csak az urnasíros kultúra leletanyagában találkozunk). Ezért azt feltételezhetjük, – amelyet, a rituális deponálás jól megfogható szokása is alátámaszt – hogy a bronzkori ember hitvilága számos vonatkozásban hasonlóságot mutat a hagyományos, népi hitvilággal, amely a körülötte lévő világot az élettől felruházott és élettelen elemek olyan természetes egységeként fogja fel, amelyben minden elem rendelkezik bizonyos természetfölötti hatalommal (PÁSZTOR 2012). A nem a mi világunkhoz tartozó valóság olyan tárgyokban nyilvánulhat meg, amelyek „természetes”, „profán” világunk szerves részeit alkotják (ELIADE 1987). Különös jelentőségűnek gondoljuk a bronzkorban a vizek, források, patakok szakrális szerepét, a környékükön kiemelkedő számban talált, votívnak tartott deponációk alapján (HANSEN 1982). Nem találkozunk azonban antropomorf idollokkal, istenábrázolásokkal. Mindez arra enged következtetni, hogy az animisztikus hitvilág dominálhatott (PÁSZTOR 2012). Bár kézzelfogható, szervezett, klasszikusan vett „vallásról” nem beszélhetünk az itt vizsgált korszakban, a hitvilághoz, hiedelemrendszerhez hasonló értelemben, a továbbiakban is használni fogom a „vallás” kifejezést, amely alatt nem az intézményesült vallást értem, sokkal inkább Eliade nyomán a „szentség” megnyilvánulásának érzetét fejezi ki. „Elgondolkodtató, miképp alkalmazható a „vallás” kifejezés illetve fogalom, a különbségekre való tekintet nélkül az ókori Közel-Keletre, a judaizmusra, a kereszténységre, és az iszlámra vagy hinduizmusra, a buddhizmusra és a konfucianizmusra, sőt az úgynevezett „primitív” népekre is” (lásd bővebben ELIADE 1987, 2002). A kultúra legősibb rétegeiben az emberként való lét már önmagában is vallásos cselekedet, hiszen a hétköznapi élet olyan alkotói, mint a

táplálkozás, a nemi élet, és a munka is szakrális értékkel bír (ELIADE 1987). Néprajzi párhuzamokban is láthatjuk például a küszöbhez, kemencéhez, házépítéshez, nászhoz, halálhoz, születéshez, állattartáshoz, időjárás befolyásolásához, jósláshoz, alváshoz, evéshez, a szomszédasszonynak kölcsön adott sóhoz – és még hosszan sorolhatnám a leghétköznapibb szituációkat – tartozó hiedelmeket, rituális cselekedeteket és tabukat. Nemkülönb az ún. „primitív” kultúrantropológiai vizsgálatok tárgyát képező népek mindennapjaiban.

A fent említett problematikák ellenére, segítségünkre szolgálnak azon megfigyelések, melyek rávilágítottak, hogy minden vallás, és hiedelem mélyén rejlenek hasonló elemek, rítusok, megnyilvánulási formák, így „minden hiedelemrendszer és minden kultusz mélyén szükségképpen bizonyos számú alapvető képzetek és rituális viselkedési formának kell lennie, amelyek minden formai különbözőségük mellett is mindenütt ugyanaz az objektív jelentésük, s amelyek mindenütt ugyanazokat a funkciókat töltik be” (DURKHEIM 2003). Az emberi psziché működésére irányuló kutatások, annak egységes mivoltát vetették fel, s vele azt, hogy ennek a működési elvnek köszönhető, hogy bizonyos földrajzi és társadalmi körülmények hatására az időben és térben egymástól távol álló népeknél is hasonló vagy majdnem hasonló jelenségekkel, elgondolásokkal, Adolf Bastian által „elemi gondolatoknak” (Elementargedanken) és népekre jellemző gondolatoknak (Völkergedanken) nevezett gondolati-pszichológiai produktumokkal lehet találkozni. ”E gondolati-pszichológiai produktumok fejlődésmenete Bastian szerint – szakítva korának evolucionista nézeteivel – nem lépcsőzetes, hanem spirálszerű, melynek eredménye az, hogy bizonyos „elemi gondolatok” mint másodlagos primitivizmusok – melyek lényegében megegyeznek Tylor „survival”-jával (továbbélő maradvány) – a fejlődés későbbi szakaszán, a technikai civilizáció magasabb fokán is megmaradhattak, például a vallásban (RÓHEIM 1984). Magáról a világról, annak keletkezéséről, létérőlés működéséről kialakított első képzetrendszereket is vallási eredetűeknek feltételezhetjük. A történelmi korokból ismert, mítoszok, mondák gyökerei, elemi formái, jóval mélyebbre nyúlnak vissza a múltba. Ha feltételezzük az ember és a vallás kölcsönhatásos viszonyát, feltételezhetjük azt is, hogy az emberek nem csak tudásanyaguk javát, hanem azt a formát is a „vallásnak” köszönhetik, amelyben ezek az ismeretek kidolgozódhattak. Tehát értékítéletünk gyökerében van néhány olyan lényegi fogalom, amelyek értelmi életünk egészét uralják, „ezeket hívják a filozófusok Arisztoteléstől kezdve a megismerés kategóriáinak, mint például az idő, a tér, a nem, a szám, az ok, az anyag, a személyiség stb. fogalma.” Ezek adják az értelem csontvázát: leguniverzálisabb sajátosságainkként szilárd keretek közé szorítják a gondolkodást (DURKHEIM 2003)

III.b Psziché és szimbólumalkotás

A szociológusok, vallástörténészek, etnológusok, antropológusok, az egyetemes „vallás” velejének megértéséhez a „primitív” közösségek hiedelemrendszereit vették alapmértéknek. Nem az ősi kultuszok ma is jelenlevő, azokkal azonosított továbbélésekként kell azonban felhasználni a „primitív” hitvilág tanulmányozása során szerzett ismereteket, hanem azok egyszerűbben áttekinthető mivolta nyújthat segítséget az értelmezésben. Mint fent már kifejtettem, a kulturális és történelmi változások mind-mind rajta hagyják a lenyomatukat az állandó elemeken, így azok kibogozása, felismerése igencsak nehézkes feladat volna az írásos történelem során létrejött vallásokban. A primitív népeknél kisebb az individualitás foka, a csoport kiterjedtsége, a külső körülmények pedig hasonlóak; a csoporton belül állandó jellegű a gondolati és erkölcsi egyöntetűség, így minimálisra csökken a változatok lehetősége, és nagyobb az esélyünk az alapformák felismerésére (DURKHEIM 2003). Ezeknek az alapformáknak a vizsgálata, segíthet a hatvani és füzesabonyi kultúráknál megfigyelt jelenség értelmezésében, melyhez részben, a pszichoanalitikus kutatások eredményeire hagyatkozom.

A pszichének, a szimbólumok ősiségének és a vallásnak a kapcsolata már az 1910-es évektől foglalkoztatja a kutatókat. A szimbólum egy olyan természetes és spontán megnyilvánulási forma, amely kézenfekvő jelentése mellett, – név vagy kép – sajátos konnotációval bír. „Tudatunk nem elégszik meg a különböző benyomások befogadásával, hanem minden benyomást a kifejezés tevékenységével kapcsol össze és hat át. A magunk teremtette jelek és képek világa kerül szembe azzal, amit a dolgok objektív valóságának nevezünk” (CASSIRER 1973). A szimbolikus gondolkodás az emberi lét legalapvetőbb sajátja, megjelenése korábbi, mint a nyelv vagy a következtető gondolkodásé (ELIADE 1997). Így saját kultúránk mellett, valamennyi emberi civilizáció megismeréséhez utat nyitnak. Jungi megközelítésben olyan „kollektív képmások”, melyek ősrégi álmokból és alkotó fantáziákból származnak. A tudat olyan strukturális jellemzőinek termékei, amelyek meghatározzák, hogy a formák milyen alakot öltenek, tehát a kollektív tudattalan archetípusai (JUNG 1993 a). A pszichoanalitikus irányzatok evolucionista, organikus, poligenetikus és ontogenetikus megközelítései az emberi gondolkodásmód fejlődésének törvényszerűségében látják a szimbólumok kialakulását, melynek kulcsa az egyedfejlődés, ennek köszönhető az általános szimbólumok kollektivitása (lásd bővebben FREUD 2011, RÓHEIM 1984, ELIADE 2002, PIAGET 1978). Így az emberiség biológiai és szellemi tényezői szimbólumokban jelennek meg.

Gilbert Durand megvilágításában a szimbólumokat megalkotó képzelet alapvető struktúrái egyetemes jelleget mutatnak (Cs. GYÍMES 1983). Jean Piaget szerint a „szimbólumalkotás benne rejlik a gyermek egész fogalmi gondolkodásának kezdeteiben” (PIAGET1978). „Ennek kollektív (általános), valamennyi emberi egyedre és közösségre érvényes voltában fogható meg a kulturális szimbólumok alapvető csoportjainak hasonlósága, „archetipikus” jellege” (PÁL-ÚJVÁRI 2001).

Bármely megközelítést is vesszük mérvadónak, egyöntetűen megállapítható, hogy időben és térben távoli kulturális közegekben is találkozhatunk egyazon szimbólumokkal, melyek azonos jelentéstartalmat hordoznak, és számos olyan van, – köztük a legfontosabbak – amelyek természetükben és eredetükben nem egyéniek, hanem kollektívek (ELIADE 1997). Az archetípusok olyan mítoszokat, filozófiai eszméket teremtettek, melyek egész történelmi korszakokra kihatottak (JUNG 1997). Egyes szimbólumok, mítoszok azonban nem az archaikus ember „spontán felfedezései” voltak, hanem egy kultúrkör termékei (ELIADE 1997).

III.c A kör filozófiai elméletei pár gondolatban

A kör esetében az egyik legáltalánosabb archetipikus képpel találkozunk, így amennyiben annak szimbolikus megközelítése, értelmezése a cél, mindvégig szem előtt kell tartanunk a fent vázolt problémákat, különösképpen azt, hogy a non-ikonikus szimbólumok az azokat megalkotó kultúra ismeretében értelmezhetők.

Geometriai aspektusból a kör nem más, mint egy kiterjedéssel rendelkező pont. E pont centruma, a kezdeti egység és teljesség szimbóluma. Egy mag, mely magában hordoz mindent a teremtés kezdetéről. A szimbolikus „egy” a „causa prima”, mely magába zárja a totalitást és a kontinuitást (PÁL-ÚJVÁRI 2001). A középpont mely köré minden rendeződik, vagy a három világegység közötti kapcsolódási pont, a világ köldöke. Lehet ez a világegyetem felső pontja, egy kapu mely a napba, vagy a mennybe nyílik. Azonban nem csupán pontként, dudorként, büttyökként is jelölhetik, melynek csúcsa, ismételten jelképezheti a kapu szimbolikát is. A kör, a ponthoz hasonlatosan továbbra is magában hordozza a tökéletességet. Nincs eleje, nincs vége, egy véget nem érő folytonos vonal, mely határának minden pontja egyenlő távolságra helyezkedik el a középponttól. A kör mint kapu, vagy határoló vonal, mágikus szereppel is bír, védelmi funkciót lát el. Olyan korlátot vet fel, amelyet a rossz szellemek, ártó erők nem

léphetnek át. Mindemellett a profán és a megszentelt tér közötti szakadékot is jelzi, egyszerre választja el, s köti össze e két világot. Marie-Louise von Franz a kört, vagy gömböt, az ősválónk szimbólumaként értelmezte; mint olyat, ami a psziché összes vonatkozásának teljességét fejezi ki, s magába foglalja az ember és a természet kapcsolatát. (JUNG 1993a)

A koncentrikus körök szimbolikája érintkezik a kör/gömb alakzatokéval. Jelentheti a halál vizein való elsüllyedést és belőlük való kiemelkedést, tehát a halál és újjászületés folyamatát.

Pszeudo-Dionüsziosz a koncentrikus körök és a középpont szimbolikájának segítségével írta le a teremtett lény viszonyát létrehozójával, mely szerint a középponti egységtől eltávolodva minden részre oszlik és megsokszorozódik (PÁL-ÚJVÁRI 2001). Ennek fordítottjaként a kör középpontjában minden sugár együtt van jelen különleges egységben, és egyetlen pont magában foglal minden egyenest, amelyek egységesen vannak egymáshoz kapcsolva, és összességükben kapcsolódnak ahhoz az egyedüli princípiumhoz, melyből mindannyian erednek. A két koncentrikus kört magába foglaló kör jelentheti a múltat, jelent, jövőt, a földet, levegőt, vizet, az égi, a földi és alvilági szférát, a 3 holdfázist, és a lemenő, delelő, felkelő napot. Tehát az ellentétek harmóniájának dinamizmusát egyesíti önmagában. A körábrázolás, Jungi értelmezésben mandala, hiszen egy teljes mikrokozmosz és egyben panteon is. (JUNG 1993b) Olyan fogalmakat egyesít, melyekkel leírható az anyagi és nem anyagi valóság, és amelyek megjelenítik az élet minden aspektusát: a Föld, Nap, Hold égi köreit úgy, mint a barátság, család és közösség fogalmi köreit.

Természetfilozófiailag a körforma a zárt teljesség kifejező jele. Thalész szerint a föld lapos korong, mely a Világóceánban úszik, ami kör formájú horizontot ad körülötte. Hésziodosz a káoszról (Khaosztól) eredezteteti kozmogóniáját, ami kettéválasztotta földet és az Eget. A földalatti Tartaroszt félgömb formájúnak írja, mely szimmetriai alapon teljessé teszi a világképet, melynek közepén a földkorong a választóvonal. Anaximander elképzelése szerint a Föld lapos, de henger formájú, mely szilárd alapú, de a levegőben lebeg. E körül forog a csillagos ég. A világalapító őselv a végtelenben van, mely mindent magába olvaszt, mindent alkot, de maga romolhatatlan, isteni. A világ akár egy fa évgyűrűi rétegekből állnak, a középső kör a föld, ezt veszi körül a víz, ezt a lég, majd az egész a tűz (PECZ 1902).

Parmenidész beszélt először gömb alakú Földről. E szerint a kozmosz egy gömb, melyben, koncentrikus körökben régiók különíthetők el, ezekben találhatóak az égitestek

(RITTER et al 1976). A világ alakja – írja Platón – gömb alakú kell, hogy legyen, mert ez az a forma, ami minden más formát magában foglal. A világ mozgása egyenletes körmozgás kell, hogy legyen, mert ez illik leginkább a természetéhez (PLATON 1984). Platon szerint nem csak a világ volt gömbölyű, de a kezdetekben maga az ember is. Három nemet különböztet meg, a ma is élő nő és hímnemű embereken kívül éltek „hímnők”. A Naptól származtak a férfiak, a Földből a nők, és a Holdtól azok, akik mindkét nemet magukban foglalták. „Gömbölyűek voltak maguk is, a járásuk is, hiszen szüleikre hasonlítottak” (PLATON 1964).

E néhány kiemelt példa a létező (ismert) tér struktúráját geometrikus, korong, gömb, és koncentrikus formákkal írja le. De számos hasonló példát meríthetnénk a görög filozófián kívül akár az egyiptomi, akár más keleti vallások területéről, de egészen a középkori keresztény tanokig. Ez utóbbira egy neoplatonista példa az atyaistent a centrumként, a fiú istent a rádiuszként, a szent lelket a perifériaként írja le (RITTER et al 1976). A reneszánsz humanista világnézete a gömb és kör hasonlatot az emberre, annak halhatatlan lelkére vetíti ki.

III.d A kör, mint kozmogonikus térstruktúra

A geometriai szimbólumok tehát a kozmosz struktúráját írják le vertikális és horizontális nézőpontból – eltérően a struktúrával nem rendelkező káosztól, melyre hamarosan kitérünk. Ez a kör központú kozmikus térrendezésre irányuló elképzelés, már a prehisztorikus idők kultúráinak térkidolgozásában is megfigyelhető. Ennek oka a valós, étellel megtöltött tér létrehozására irányuló törekvés volt. Mint már korábban említettem a legfrissebb kutatások feltételezik egyfajta animisztikus, esetleg sámánisztikus „vallás”/hiedelemrendszer létezését a bronzkorban (Bővebben PÁSZTOR 2009, 2012). Az animizmus azonban nem csak az embert ruházza fel lélekkel, erővel, hanem a maga körül létező növényeket, tárgyakat, természeti képződményeket, magát a mikrokozmoszt. A mikrokozmoszt azonban meg kell alapítani, el kell határolni az erővel nem rendelkező tértől, Eliade szavaival a „szent teret a profán tértől”.

Meg kell jegyezzük, hogy a premodern és „primitív” társadalmak vonatkozásában a szent egyet jelentett az erővel és a valósággal. A szent ebben az olvasatban az a valami, ami léttel telített.

A tér nem lehet tisztán homogén, hiszen úgy semmire sem szolgálna, és a gondolkodás nem találna fogódzót benne. A térképzés lényegében az érzéki tapasztalás által szerzett adatok legelső koordinálása, mely nem véghezvihető, ha a tér részei minőségileg egyeznek, és kölcsönösen felcserélhetőek. A dolgok térbeli elrendezéséhez tehát, különbözőképpen kell tudnunk elhelyezni őket, miképpen a tudatállapotot is csak úgy tudjuk elrendezni az időben, ha meghatározott időpontokhoz kötjük őket (DURKHEIM 2003). Tehát a hívő ember lényegében egy mentális térképet dolgoz ki. A tér elrendezését tágabb vonatkozásban a „vallási” szempontok, szűkebb vonatkozásban a társadalmi elrendeződés adhatja meg, de mint láthattuk, a kettő nem válik el szorosan egymástól. A vallás a maga eszközeivel képes környezetét, a rendelkezésre álló teret, a saját igényeinek megfelelően változtatni, a vallásos képzetekben megjelenő táj-fogalom a hívő ember számára jelentést hordoz. (VOIGT1998).

A vallásosság térbeli meghatározottsága egy folyton működésben lévő, egyidejűleg zajló kétirányú folyamat eredménye (VOIGT 1998). A vallásos ember számára a tér nem homogén, törések és szakadások találhatók benne; olyan részeket tartalmaz, amelyek minőségileg különböznek a többitől, azaz elválik az „erővel feltöltött” tér és a „formátlan” tértartomány (ELIADE 1987). Tehát a tér attól tér, hogy differenciált és felosztott. Mivel a felosztás nem önmagától létezik, bizonyos régiókhoz kötött érzelmi értékek alapján alakult ki. „S mivel az ugyanabban a civilizációban élő emberek ugyan olyan módon képzelik el a teret, az érzelmi értékeknek és a belőlük fakadó különbségtételeknek is közöseknek kell lenniük,” ez pedig társadalmi kölcsönhatást mutat (DURKHEIM 2003). A fentebb említett filozófiai példákon kívül „primitív” kultúrákban is találunk kör formájú mikrokozmoszt, településstruktúrát. Ausztrália és Észak-Amerika egyes társadalmaiban, jól megfigyelhető, hogy a tér szerveződése a társadalmi szerveződés modelljeként funkcionál. A kör formájú térstruktúrát a közösség tagolódásának mintájára osztják fel. Ahány klán él a törzsben, annyi régió különül el, s a klánok által betöltött szerepek határozzák meg a régiók helyét (DURKHEIM 2003).

A tér inhomogenitásának vallásos megtapasztalása, mindazonáltal olyan őslélmény, amely egyfajta „világalapítással” azonosítható, olyan elsődlegesen vallásos élmény, mely megelőz minden a világra vonatkozó reflexiót, mert ez hozza létre azt a középtengelyt, amely minden jövőbeli tájékozódás alapja lesz majd. Ezzel a térbeli töréssel a hierophánia révén egy abszolút valóság is megnyilatkozik, s kijelöli az abszolút „szilárd pontot”, a „középpontot” (ELIADE 1987). Hiszen az archaikus világkép központja a mikrokozmosz, a Káosztól

elhatárolt rendezett tér. Minden mikrokozmosznak van egy középpontja, amely kiemelten „szent” vagy kultikus hely.

Egy mikrokozmosznak azonban több középpontja is lehet, mivel nem a profán geológiai viszonyok szerint rendeződik. Tehát több azonos térstruktúra, több „világfa”, vagy több templom is jelentheti a világ tengelyét. Példának okáért Baumgartner szerint Isten egy végtelen gömb, melynek középpontja mindenütt van, széle azonban sehol (TOKAREV 1988).

A középpont vagy tárgyakban nyilvánul meg (csurunga, idol) vagy hierokozmikus szimbólumokban (axismundi) (ELIADE 1987). Az axismundi egy olyan kiemelkedés, oszlop, hegy, fa, bot esetleg épület, mely a világokat, alvilágot, földet, égi szférákat összekötő kapcsot jeleníti meg szimbolikusan. Ez a középpont Imagomundi is, hiszen a mikrokozmosz képmása (ELIADE 1987). A föld köldöke, melyből embrió módjára fejlődött ki a világ.

Az archaikus ember arra törekedett, hogy a „szentben”/kultikusban vagy a megszentelt tárgyak közelségében éljen. Ebben fejeződik annak vágya, hogy részesedjék a valóságból, és erővel telítődjék. Folyamatos az arra irányuló törekvés, hogy a szent univerzumban éljen, következésképpen élményvilága másmilyen, mint a vallásos érzés nélküli emberé, azé az emberé, aki deszakralizált világban él (ELIADE 1987).

A mikrokozmoszokat azonban meg kell alapítani ahhoz, hogy egy közösség élhessen benne. Egy település kialakítása, szűkebben véve egy ház felépítése, tehát a mikrokozmosz kialakítása a teremtés megismétlése, tehát a hely megszentelése. Minden letelepedés, falualapítás, házépítés nehéz döntés, melytől az ember léte függ, hiszen az egyénnek saját világot kell teremtenie, amelynek fenntartásáért és egyensúlyáért magára vállalja a felelősséget. Ennek okán a „vallásos” ember nem váltogatja lakhelyét szívesen, hiszen akkor fel kellene adnia világát és újat kellene teremtenie (ELIADE 1997).

A kör alapú, vagy koncentrikus településszerkezet, Jung madalaként írta le. A mandala alaprajz mindig azt szolgálja, hogy a várost rendezett világegyetemmé, olyan szent helyé alakítsa, amely középpontjával kapcsolódik a másik világhoz. Példaként említhetjük Palmanova és Étoilé-Párizs történelmi településeit (9. kép)

A pszichikus tartalmak projekciója ilyen esetekben gyakran tudattalan folyamat (JUNG 1999).

III.e A tér elhatárolás a körrel

A települést határoló körfunkcionálhat küszöbként, tehát elhatárolja ugyanakkor összeköti a két létezési módot, a szent és profán világrészeket. Hasonló rituális funkció figyelhető meg a lakóházak küszöbére vonatkozóan is. Már építését is számos rítus kíséri, meghajolnak előtte, tisztlettel megérintik vagy leborulnak előtte. A küszöböt szellemek, istenek vigyázzák, akik megvédik a házat és lakóit az ártó szándéktól, betegségektől. Gyakran helyeztek a védelem megerősítése céljából sót vagy hegyes vas tárgyakat a küszöb alá. Ugyanakkor rontást is hozhatott lakójára, ha egy ártó szándékú személy, rontó tárgyat helyezett a küszöb alá (lásd bővebben DÖMÖTÖR 1990, SZENDREY 1986).

A tér körülhatárolása, körrel, árokkal való körbevétel mágikus rítust is takarhat. Vallásos kultuszokban és néprajzi hagyományokban megfigyelt rituális mozgás, a körüljárás, körülfutás, körülugrás, körüllovaglás és a körülszántás, mely egy középpont körül kört ír le. Hasonló szerepű a bekerítés, melynek célja valami elzárása a rontás vagy rontó lény elől. Európa szerte számos változata figyelhető meg, melyek az idők folyamán elvesztették jelentőségüket és hiedelemtartalmak nélküli hatásfokozókká váltak. A körüljárás, körülszántás stb. funkciója többféle lehet.

Szolgálhatja egy hely, személy vagy tárgy védelmét, a gonosztól való elzárását. Ez esetben láthatatlan vagy látható kört vonnak a körüljárt köré, többnyire a nap járását követő irányban. Például vetés után a földeket, lakodalomkor az asztalnál ülő új párt, vagy az állatokat első kihajtáskor.

Kifejezheti a körüljárt középponthoz való tartozását. Ilyen, amikor búcsújáráskor a hívők körbejárják a templomot, vagy az új asszony házasságkötés után a tűzhelyet.

Alkalmazható betegség, vész esetén, féregűzéshez vagy jósláshoz.

Jogszabályokban a körüljárás a birtokbavétel kifejezése (DÖMÖTÖR-PÓCS 1977- 1980).

A lakóhelyek védelmi berendezései valószínűsíthetően mágikus célokat (is) szolgáltak. Ezek az árkok, labirintusok, falak, sokkal inkább a démonok, holtak és egyéb ártó hiedelemalakok lelkeinek elhárítására alkalmasak, mintsem emberi támadók ellen szolgálnak (ELIADE 1997). A hatvani és füzesabonyi telkek szűk árkainak esetében is alkalmazható ez az elképzelés. A primitív népeknél a határt többnyire valamilyen tárgy jelképezte, oszlop, kapu,

állókő, amit felszentelési rítusok keretében helyeznek oda. Rögzítésük számtalan módon történhet: ekével, szíjakra vágott állatbőrrel, gödörrel stb. (VAN GENNEPP 2007). A védelem és tiltás lehet közvetett és közvetlen. Babilonban például kudurrukon határistenségeket ábrázoltak. A nyugat-európai középkorban rituálisan felszentelték a városfalakt a démonok, a betegségek és a halál elleni védelem céljából. Plutharkhosz, Róma város alapításának leírásában, bemutatja a kör alakú árok, a mundus kialakítását, a körülszántás rítusával, melyet aztán négy részre osztottak, – a középpontban egymást keresztező, a települést négy cikkre osztó utakkal – így qadratanéven említik. Így lett egyszerre a kozmosz tükre és az emberi település példaszerű modellje, ugyanakkor a birtoklási jog kifejezője is. Eliade a mundust az omphalos-szal, a világ köldökével is azonosítja, hiszen a város az orbisterrarum közepén emelkedett. Véleménye szerint e minta alapjául szolgálhatna, hogy bizonyítsuk, a germán falvak és városok építése is hasonló elképzelésekkel magyarázható (ELIADE 1997). A négyosztatúság, ha az általunk vizsgált települések szerkezetében nem, azonban a kerámiák díszítő motívumaiban gyakran megfigyelhető. A kerámiaművesség, fémművesség, akár csak a település kialakítása, tükrözi a kozmikus elképzeléseket. A formátlan anyagból, a szimbolikus ősvíz, vagy tűz segítségével való teremtetést. Ennek fényében nem meglepő, hogy az általunk vizsgált őskori társadalmakban, a településszerkezetben és az anyagi kultúrában egyaránt gyakori motívum a körök és koncentrikus körök díszítő motívumként való használata.

IV. A kör mint archetipus régészeti kontextusban

A kör, mint szimbólum, jelentéssel bíró kognitív elem, mint idea, számos kronológiai és kulturális kontextusban megjelenik. Nem feltételezhető és bizonyítható, hogy azonos mögöttes képzettartalommal.

A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány olyan példa, ahol a körforma jelentéstartalmára kísérlet született.

A késő neolitikus festett kerámiák körében, számunkra legismertebb a lengyeli kultúra területe többszörös körárokrendszerek jelennek meg a településeken kívül, de azokkal szoros kapcsolatban, valószínűleg közösségi rítusok színhelyeként. Az árokrendszerek kapuinak tájolása a két kapus rendszereknél minden esetben K-Ny, és a többkapus rendszereknél is a nap mozgásának segítségével lehet magyarázni a kapuk kijelölését. Az árok lehatárolja a teret,

melyen belül a közösség speciális tevékenységet folytat. A kapuk kijelölésénél a nap és a napkelte a meghatározó.

Ezen árokrendszerek és a Tisza vidék késő neolitikus telljeinek ötvöződése figyelhető meg Polgár-Csőszhalmon. Az árokkal övezett tell és a mellette található sík telep elemzése során az újkőkori népesség jól strukturált, jelenségekkel és tárgyi leletanyaggal is alátámasztható tudatosan szervezett tér és időszemléletét, jól tagolt kozmológiai képét sikerült kimutatni (RACZKY-ANDERS 2008, 2009). Az árokokon belüli tér kialakítása közösségi rítusokhoz kötődik (pl.: tűz), leletanyagában a tér rituális használatára következtethetünk. Az árok mint kör és a közepében levő tell mint axismundi, ugyanazon fogalom két eltérő megnyilvánulási formája, így az ismétlés felerősíti a szimbólum jelentéstartalmát (Bővebben PÁSZTOR-BARNA 2013).

Az asszír királyi ideológia egyik vezető eleme, az univerzalitás volt, melynek értelmében az asszír uralkodó a négy égtáj ura és az *ismert* világ egyetlen jogos irányítója. Nem csupán a világi hatalom vezetője, de Assur isten főpapja is, akinek parancsát teljesíti birodalma kibővítésekor. Így az uralkodó feladata a világ rendjének fenntartása, annak rendszeresen ismételt újrateremtésével, tehát a káosz legyőzésével és a rendezett világnak, a kozmosznak a megerősítésével. Amikor Szín-ahhé-eríba uralomra került, és a birodalom fővárosává ismét Ninivét tette, nem csak praktikus érvek vezérelték, – az apjai egykori követőivel való konfliktus elkerülése – hanem szakrális elkötelezettség is. A káoszt az ismerttel szembeni világ jelenti, mindaz, aminek – még – nem az ura. Az új főváros felépítése tehát olyan teremtésaktus, amely szimbolikus módon jelzi a kozmosz újjászületését, a világ tengelyének újbóli kijelölését, és a káosz erőin való felülemelkedést. Szín-ahhé-eríba mindezt írásba is foglaltatta. Ebben Ninivét a világ központjaként, axismundiként írja le, amely minden bölcsesség és szépség központja: „Ninive a világ központja és annak mása (imagogundi), ahol minden megtalálható, ami a négy világtájon előfordul.” Ninive szerepkörét az is erősíti, hogy alaprajza „ősi idők óta fénylő csillagírással rajzolódik ki, tehát az építkezés egy eleve megadott isteni terv szerint történt (KALLA 2003).

A Kárpát-medencei középső bronzkori bronzművesség motívumkincsének – mely szintén hasonló köralapú motívumokat is tartalmaz - részletes elemzése során Wolfgang David azt állapítja meg, hogy a díszítőmotívumokat kialakító szimbólumok jelentéstartalommal bírnak, melyek értelmezését a Nebra korongon és az északi bronzkor tárgyain keresztül kísérli meg.

Ezek szerint a koncentrikus körök és spirálisok illetve a küllős kerekek a napot szimbolizálják, a dupla és C-spirálok a hajó illetve bárka elvont ábrázolásai (8. kép). (DAVID2002)

A későbronzkori urnamezős időszak illetve az északi bronzkor időszakban elfogadott, hogy a kör illetve koncentrikus kör motívumokat napszimbólumként vagy teliholdként értelmezik.

A kör mint szimbólum ebben az időszakban egy jól körvonalazható szimbólumrendszer tagja, mely a Nap égi útját ábrázolja. További elemei még: a kerék – küllős kerék, a kocsi, madarak és a hajó vagy bárka.(10. kép). Ezt az egységes szimbólumrendszert magyarázhatjuk a protoindoeurópai-indoeurópai korai vallási hiedelmek körében.

V Összefoglalás

Az őskori kultúrákat tehát nemcsak tárgyi leletanyaguk, ránk maradt jelenségeik alapján lehet és kell értelmezni, hanem az emberiség őstörténetét, azok az újra felfedezett nagy jelentőségű szimbólumképek és mítoszok is feltárhatják, amelyek túléltek az őskori embert. Fontos megjegyeznünk, hogy a szimbólumok spontán fejlődés eredményei, nem tudatos kitalációk, az archaikus ember pedig nem elmélkedett a szimbólumokon, hanem megélte azokat. (JUNG 1995)

Egy a bronzkori ember számára egyértelmű szimbólumrendszerben helyezhetjük el a kerámia díszítőmotívumok és a fémtárgyak díszítő elemi között a vizsgált terület településeinek térstruktúráját is. Ennek kognitív jelentéstartalmát feloldani nem tudjuk, mert az eredeti beágyazó közeg teljesen nem rekonstruálható számunkra. A bemutatott szociológiai, filozófiai, kulturális antropológiai, vallástörténeti, régészeti megközelítések alapján azonban bizonyos, hogy a kör mint archetipikus szimbólum a vizsgált közösségek életében központi szerepet játszott

A köralapú térstruktúrát határoló árkok lezárták a bronzkori ember mikrokozmoszát, kijelölték helyét a világban. A központi rész axis mundi pedig kapcsolatot teremtett a földi és az égi világ között, az ő világuk és a földön túli szférák között.

Bibliográfia

- ARTURSSON 2010 Artursson, M. 2010. Settlement Structure and Organisation. in: Earle, T., Kristiansen, K. (eds.) Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared. Cambridge:Cambridge University Press, 87–121.
- BIBÓ 1989 I. Bibó: A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története 1989, Metrum, Budapest.
- BÓNA 1975 I. Bóna, Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Archaeologica Hungarica 49 (1975) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BRADLEY 2012 R. Bradley: The Idea of Order – The Circular Archetype in Prehistoric Europe 2012, Oxford University Press.
- CASSIRER 1973 E. Cassirer: A szimbolikus forma fogalma a szellemtudományok felépítésében. 1973, Helikon.
- CZEBRESZUK-KADROW-MÜLLER 2008 J. Czebreszuk – S. Kadrow – J. Müller (eds): Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennium BC. SAO/SPEŠ 5, Poznań-Bonn 2008
- DANI-SZABÓ 2004 Dani János - Szabó Gábor 2004 Temetkezési szokások a Polgár határában feltárt középső bronzkori temetőkben. – Bestattungsgebräuche in den Friedhöfen aus der mittleren Bronzezeit freigelegt in der Feldmark von Polgár. MÍ2MOS III (2004) 91-119.
- DANI-SZ. MÁTHÉ – SZABÓ 2003 Dani János — Sz. Máthé Márta - V. Szabó Gábor 2003 Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Teil-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár-Kenderföld (Vorbericht über die Freilegung des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Polgár-Kenderföld, Majorostanya). In: Bronzezeitliche Kulturercheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehung zu benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag. Hrsg.: Kacsó, C. Bibl. Marmatia 2 (2003) 93-118.
- DAVID 2002 W. David: Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta. 2002

- DAVID 2011 W. David, Die Zeichenauf der Scheibe von Nebra und dasaltbronzezeitlicheSymbolgut des Mitteldonau-Karpatenraumes. in: H. Meller – F.Bertemes (Hrsg.)Der Griff nach den Sternen. Internationales Symposiumin Halle (Saale) 16.–21. Februar 2005. Halle 2010, 439-486.
- DÖMÖTÖR 1990 T. Dömötör szerk. Magyar Néprajz VII. – Népszokás, Néphit, Népi vallásosság 1990 Akadémiai Kiadó Budapest
- DÖMÖTÖR-PÓCS 1977-1980 É. Pócs: ekehúzás, bekerítés szócikkek és Dömötör Tekla: Körüljárás szócikkek In: Ortutay Gyula szerk. Magyar néprajzi Lexikon III. (309.)1980 és Magyar Néprajzi Lexikon I (240, 655) 1977. Akadémia Kiadó Bp.
- DURKHEIM 2003 E. Durkheim: A vallási élet elemi formái 2003. L'Harmattan Kiadó
- EARLE 2002 T Earle, Bronze Age Economics: The Beginnings of Political Economies. Boulder2002
- EARLE-KRISTIANSEN 2010 T. Earle - K. Kristiansen (eds.), Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean,Central Europe and Scandinavia Compared. Cambridge:Cambridge University Press 2010.
- EARLE-KOLB 2010 Earle, T., Kolb, M. 2010 Regional Settlement Patterns. in: Earle, T., Kristiansen, K. (eds.) Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared. Cambridge:Cambridge University Press, 57–86.
- ELIADE 1987 M. Eliade: A szent és a profán 1987. Európa Könyvkiadó Budapest
- ELIADE 1997 M. Eliade: Képek és Jelképek 1997. Európa Könyvkiadó Budapest
- ELIADE 2002 M. Eliade: Az eredet bővületében - Vallástörténeti kutatás és módszertan 1912-től napjainkig 2002. Cartaphilus Kiadó Budapest
- ELIADE 2006 M. Eliade: Az örök visszatérés mítosza 2006. Európa Könyvkiadó Budapest
- FRAZER 1995 J. G. Frazer: Az Aranyág 1995 Századvég Kiadó

- FISCHL 2006 K. P. Fischl, Ároktő-Dongóhalom. Bronzkori tell telep. Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktő-Dongóhalom. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei 4. Miskolc, Herman Ottó Múzeum 2006.
- FISCHL-KIENLIN 2013 K. P. Fischl - T. L. Kienlin, Results of a Systematic Survey Programme on the Hatvan Sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in Northern Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, 2013, 5–32.
- FISCHL-KIENLIN-SERES 2012 K. P. Fischl – T. Kienlin .– N. Seres: Bronzezeitliche (RB A1-2) Siedlungsforschungen auf der Borsoder Ebene und Bükk-Gebirge. Überblick und neue Ergebnisse. 2012 A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LI, 23–43.
- FISCHL- PUSZTAI K. P. Fischl– T. Pusztai Előzetes jelentés Hernádbüd–Várdomb bronz-kori településének kutatásáról. Vorbericht der Erforschung der bronzezeitlichen Siedlung Hernádbüd–Várdomb. 2009 – *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Budapest. 21–33.
- FISCHL-REBENDA 2012 K. P. Fischl - J. P. Rebenda, Early Bronze Age (RB A1–A2, about 2300–1500 cal BC) Settlement Structure at the Northern Part of the Great Hungarian Plain. A Case Study: Mezőcsát-Pástidomb. In: P. Anreiter/E. Bánffy/L. Bartosiewicz/W. Meid/C. Metzner-Nebelsick (eds.), *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. Budapest: *Archaeolingua* 2012, 487–497.
- P. FISCHL - K., KIENLIN 2013. P. Fischl, K., Kienlin, T. L. 2013. Results of a Systematic Survey Programme on the Hatvan Sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in Northern Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, 5–32.
- FISCHL et al in press K. P. Fischl – T. L. Kienlin – H. Brückner – S. Klumpp – B. Tugya – Gy. Lengyel: Tard-Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-layer Hatvan and Füzesabony Period Settlement
- FREUD 2011 S. Freud: Totem és Tabu 2011 Hermit Könyvkiadó Bt.
- FREUD 1991 S. Freud: Az Ősvalami és az Én 1991 Pantheon Kiadás

- GOGÂLTAN 2002 F. Gogâltan: Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen. In: Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr.) Band 4. Hrsg.: A. Rustoiu – A. Ursutiu, Cluj-Napoca 2002, 11–45.
- GOGÂLTAN 2005 F. Gogâltan: Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: Chronologische Probleme. In: B. Horejs/R. Jung/E. Kaiser/B. Teržan (eds.), Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121. Bonn: Habelt 2005, 161–179.
- GOGÂLTAN 2006 F. Gogâltan: Zur Entstehung der bronzezeitlichen Tellkulturen im Karpatenbecken. Ein allgemeiner Überblick. Fontes Historiae. Bistrița-Cluj Napoca 2006, 61-74.
- GOGÂLTAN 2010 F. Gogâltan: Die Tells und der Urbanisierungsprozess. In: B. Horejs/T. CS. GYÍMESI 1983 É. Cs. Gyimesi É: Teremtett világ, Kriterion Kiadó, 1983
- HAHN 1982 I. Hahn: Hitvilág és történelem- Tanulmányok az ókori vallások köréből 1982 Kossuth Könyvkiadó Budapest
- JUNG 1993 a. C. G. Jung Aion- Adalékok a mély-én jelképiségéhez 1993. Akadémiai Kiadó Budapest
- JUNG 1993 b. C. G. Jung: Az ember és szimbólumai 1993.
- JUNG 1995 C. G. Jung: Föld és lélek; Az archaikus ember 1995. Kossuth Könyvkiadó
- JUNG 1999 C. G. Jung: Mandala - képek a tudattalanból 1999. Édesvíz Kiadó
- JUNG 1994 C. G. Jung: Mélységeink ösvényein 1994. Gondolat Kiadó
- KALICZ 1968 N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest Akadémiai Kiadó 1968.
- KALLA 2003 G. Kalla: Az asszír főváros és a királyi propaganda – Ninive példája. 2003 Ókor. Folyóirat az antik kultúráról II/1 9-18.
- KIENLIN 2010 T. L. Kienlin (eds.), Siedlung und Handwerk – Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 194. Bonn: Habelt 2010, 13–46.

- KIENLIN 2012 T. L. Kienlin: Patterns of Change, or: Perceptions Deceived? Comments on the Interpretation of Late Neolithic and Bronze Age Tell Settlement in the Carpathian Basin. In: T. L. KIENLIN/A. ZIMMERMANN (eds.), Beyond Elites. Alternatives to Hierarchical Systems in Modelling Social Formations. International Conference at the Ruhr-Universität Bochum, Germany, October 22–24, 2009. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 215. Bonn: Habelt 2012, 251–310.
- KRISTIANSEN-LARSSON 2005 K. Kristiansen - T. B. Larsson, The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations. Cambridge: Cambridge University Press 2005.
- MAUS 2000 M. Maus: Szociológia és antropológia 2000 Osiris Kiadó Budapest
- MEIER-ARENDT 1992 Meier-Arendt Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss, Walter (Hrsg.), 1992 Frankfurt am Main.
- MOLNÁR-IMECS 2006 Zs Molnár. – Z Imecs.: Adatok a Nagykárolyi-síkság és az Ér-vidék településhálózatának kutatásához. – Data to the research of the Otoman iCulture shabitat in the Carei Plain and the Eriu Valley. Dolgozatok 1 (2006) 29-66.
- PÁL-ÚJVÁRI 2001 J. Pál, E. Újvári: Szimbólumtár 2001 Balassi Kiadó [http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm]
- PÁSZTOR 2009 E. Pásztor: A szakrális kincsleletek szerepe a bronzkori ember világképének tanulmányozásában. In: Kaposvári, Gy. And Tárnoki, J. (eds). Csányi Marietta köszöntése, 2009 Tisicum. Szolnok,
- PÁSZTOR 2012 E. Pásztor: Kapcsolat ég és föld között. Megjegyzések a bronzkori 'sámánság' kérdéséhez a Kárpát-medencében. In: Czövek, J. – Dyekiss V.-Szilágyi Zs. Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára. 2012 Magyar Vallástudományi Társaság. Budapest. 390-416.
- PIAGET 1987 J. Piaget, Szimbólumképzés a gyermekkorban, 1978
- PECZ 1904 V. Pecz Vilmos szerk. Ókori Lexikon 1902-1904 Franklin Társulat

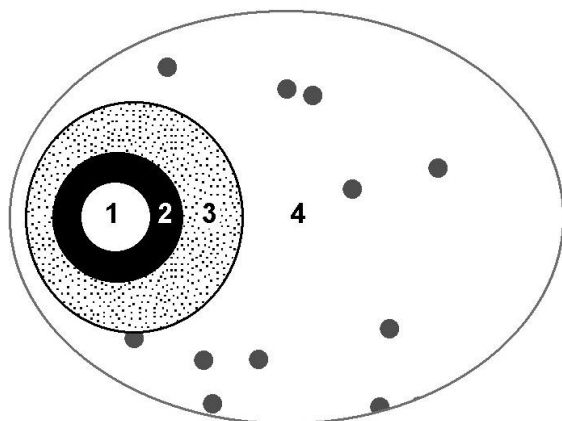
- PLATON 1984 Platon: Timaios; In: Platón Összes Művei Bibliotheca Classica 1984. Európa Kiadó, Budapest
- PLATON 1964 Platon: A lakoma In: Simon Róbert szerk. Lakoma – A görög-latin próza mesterei 1964
- RACZKY-ANDERS 2008 RACZKY P.–ANDERS A. Late Neolithic spatial differentiation at Polgár-Csőszhalom, eastern Hungary. In: D. W. Bailey/A. Whittle/D. Hofmann (eds.), *LivingWellTogether? Settlement and materiality in theNeolithic of south-east and central Europe*. 2008 Oxford 35–53.
- RACZKY-ANDERS 2009 Raczky P.–Anders A.: Tér- és időszemlélet az újkők korban. Polgár Csőszhalom ásatási megfigyelései. In: Anders. A.–Szabó M.–Raczky P.:Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. A 2008. évi Magyar Tudomány ünnepe keretében elhangzott előadások. Budapest 2009, 75–92.
- RACZKY, P., ANDERS2006 Raczky, P., Anders, A. 2006 Social dimensions of the Late Noelithic settlement of Polgar-Csőszhalom (Eastern Hungary) *ActaArchHung* 57, 17–33.
- RACZKY, P., ANDERS 2010 Raczky, P., Anders, A. 2010 Activity loci and data for spatial divison at a late Neolithic site-complex (Polgár-Csőszhalom: a case study). In: S. Hansen (Hrsg.) *Leben auf dem Tell als soziale Praxis*. Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010, 143–164.
- RACZKY, P., ANDERS 2012 Raczky, P., Anders, A. 2012 Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age. In: Bertemes, F.–Meller, H. (Hrsg.): *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa / Neolithic Circular Enclosures in Europe*. Internationale Arbeitstagung 7.–9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt) / Internatioanl Workshop 7th–9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8, Halle (Saale) 2012, 271–309

- RÓHEIM 1984 G. Róheim: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata 1984 Gondolat Kiadó Budapest
- SEBŐK 2013 Sebők, K. 2013 Közelítő körök. A neolitikus kerámia értelmezési lehetőségeiről. Az Őskoros Kutatók VIII. Összejövetelén, 2013. 10. 17-én a debreceni Déri Múzeumban elhangzott előadás.
- SZENDREY 1986 Á. Szendrey A magyar néphit boszorkánya 1986 Magvető Könyvkiadó Budapest
- SZEVERÉNYI-KULCSÁR 2012 Szeverényi, V. – Kulcsár, G., Middle Bronze Age Settlement and Society in Central Hungary. in: Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe. SAO/SPEŠ 9. M. Jaeger/J. Czebreszuk/K. P. Fischl (eds) Poznań-Bonn 2012, 287-351.
- TOKAREV 1988. Sz. A. Tokarev szerk. Mitológiai enciklopédia 1988. Gondolat Kiadó Budapest
- TÁRNOKI 1988 Tárnoki: The settlements and cemetery of the Hatvan culture at Aszód. IPH I (1988) 137-169.
- TÁRNOKI 2010 Tárnoki J., A hatvani kultúra települése Bujákon. In: „Régről kell kezdenünk...” Studia archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti Tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Guba Sz. – Tankó K. (szerk), Szécsény 2010, 51-69.
- THOMAS 2008 M. Thomas. Studien zu Chronologie und Totenritual der Otomani-Füzesabony-Kultur. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 86. 2008
- RITTER 1976. J. Ritter et al. Historisches Wörterbuch der Philosophie IV. 1976. Sponderpreis
- VAN GENNEP 2007 A. Van Gennep: Átmeneti Rítusok 2007 L'Harmattan Kiadó
- VOIGT 1998 V. Voigt szerk.: A magyar Folklór 1998 Osiris Kiadó Budapest

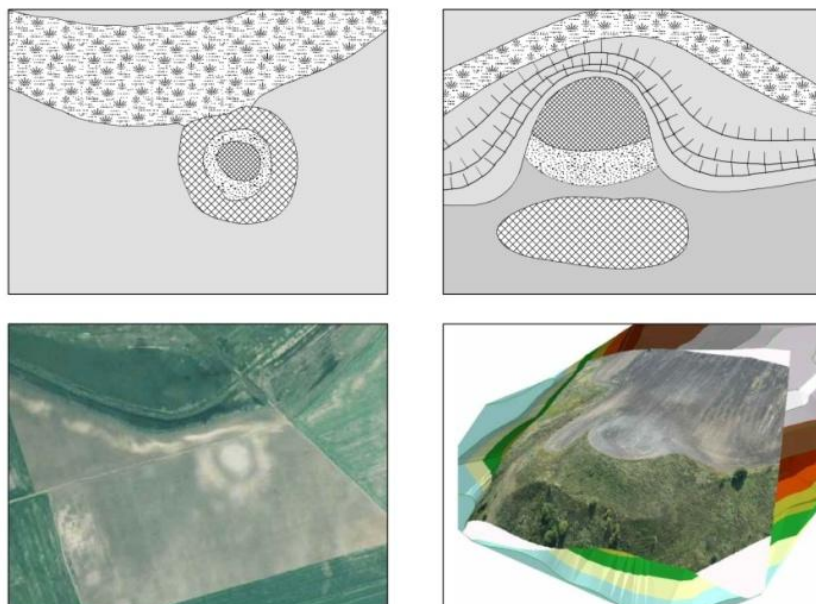
Képek jegyzéke

1. kép A hatvani kultúra településszerkezetének modellje Észak-Magyarországon (1: központi belső terület, 2: mély a központi tellt körülvevő árok vagy erősítés, 3-4: lakóházak és munkagödrök) FISCHL-KIENLIN 2013 Fig 2.
2. kép Sík terepi teljes koncentrikus körös, és magasparti félköríves-konctrikusen tell telepek (Mezőcsát-Laposhalom, Hernádbüd-Várdomb) Fischl 2012, Fig. 2.
3. kép A tellt övező tényezők és jelenségek modellje Gogalatan 2006, Abb. 3.
- 4.kép Emőd-Nagyhalom a magnetométeres vizsgálat eredményeinek grafikus ábrázolása a házhelyekkel és árkokkal. FISCHL-KIENLIN 2013 Fig 6.
- 5.a-b. kép Emőd-Nagyhalom 3D modellje és metszete. Pusztai Tamás publikálatlan ábrái
- 6.kép Tatd-Tatárdomb geofizikai képe, a koncentrikus vonalak mentén elhelyezkedőházhelyekkel. FISCHL-KIENLIN 2013 Fig 11.
- 7.kép Fűzesabonyi és Hatvani kerámiák díszítőmotívumai David 2010
- 8.kép Fűzesabonyi és Hatvani fémtárgyak díszítőmotívumai David 2010
9. a-b. kép „Manda” alaprajzú városok és városrészek: Palmanova és Étoil - Párizs
10. kép A trundhulmi (Kr.e 14. sz.) és a dupljajai (Kre. 11. század) kocsimodellek Kristiansen - Larsson 2005

Képek

1. kép: A havani kultúra településszerkezetének modellje Észak-Magyarországon (1: központi belső terület, 2: a központi tellt övező mély árok vagy erődítés, 3-4: lakóházak és munkagödrök)

2. kép: Sík terepi teljes koncentrikus körös, és magasparti félköríves-konctrikusen tell telepek (Mezőcsát-Laposhalom, Hernádbüd-Várdomb)

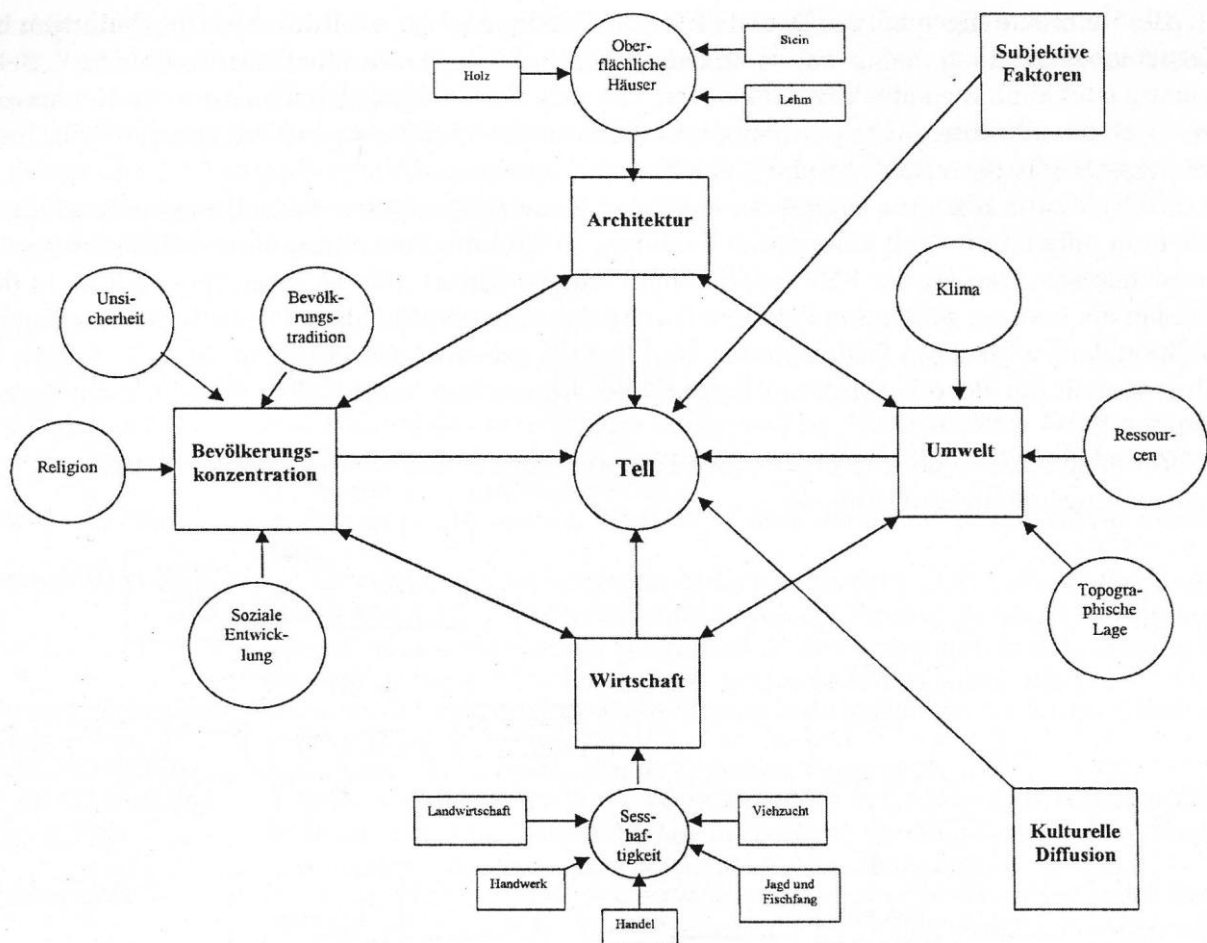
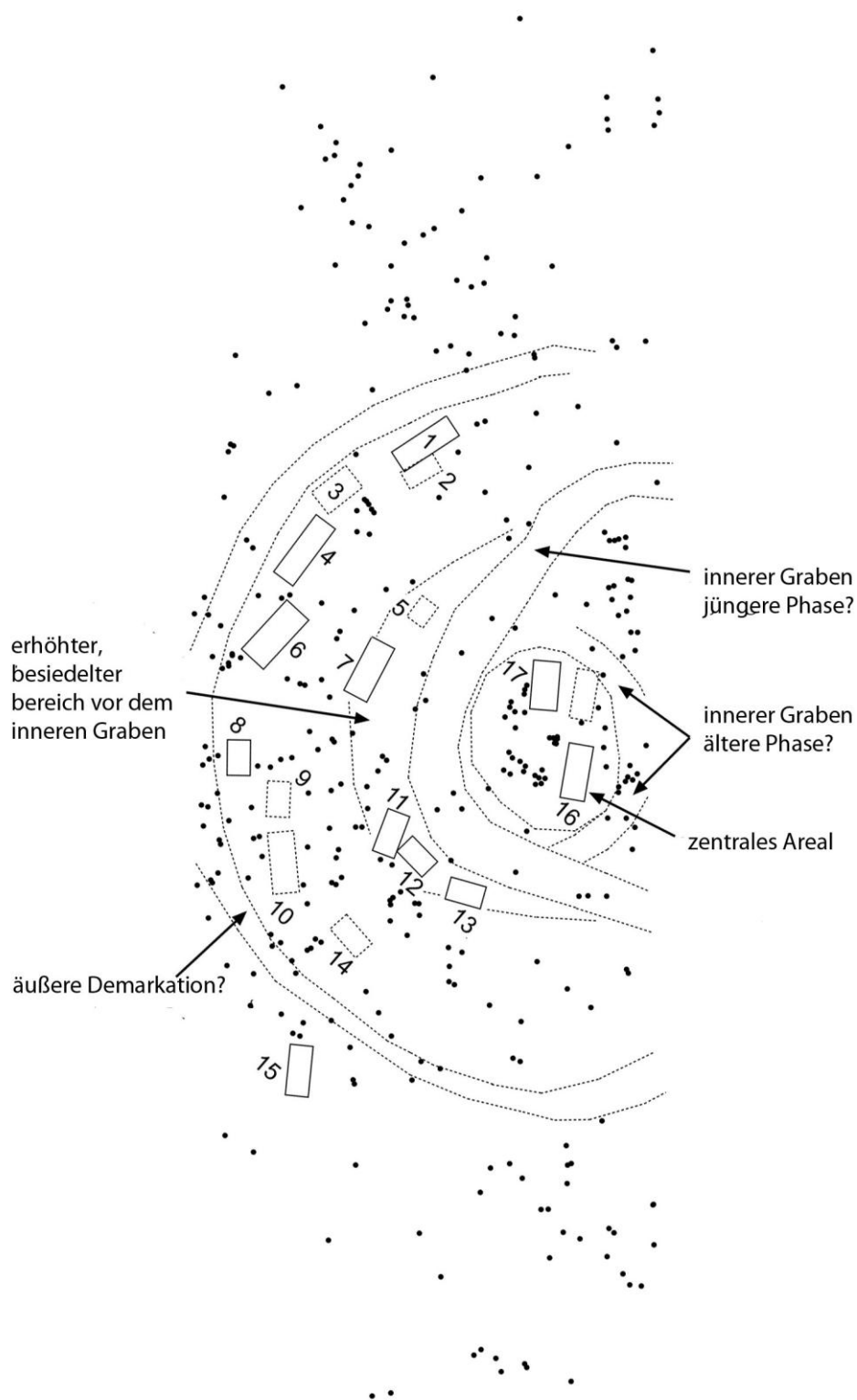
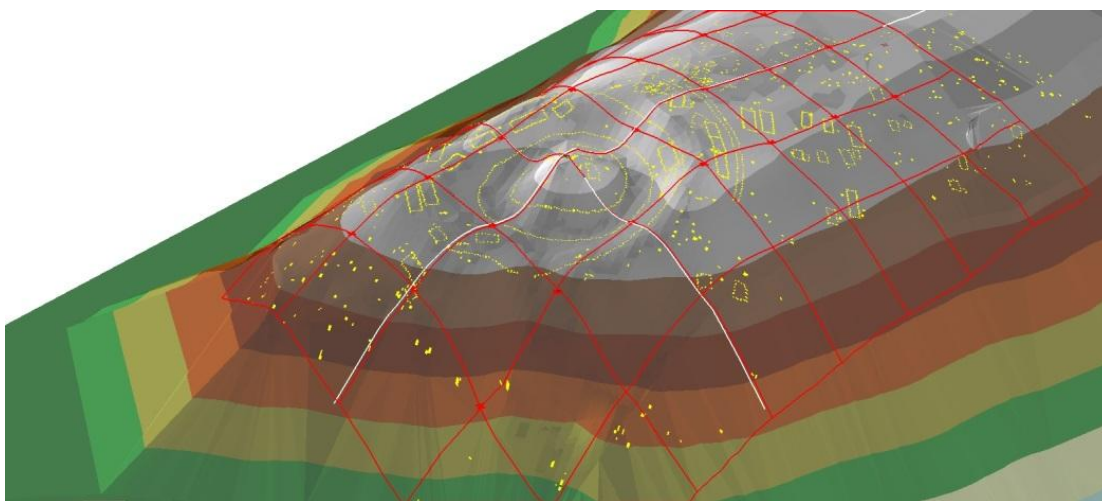

Abb 3. Die theoretischen Faktoren

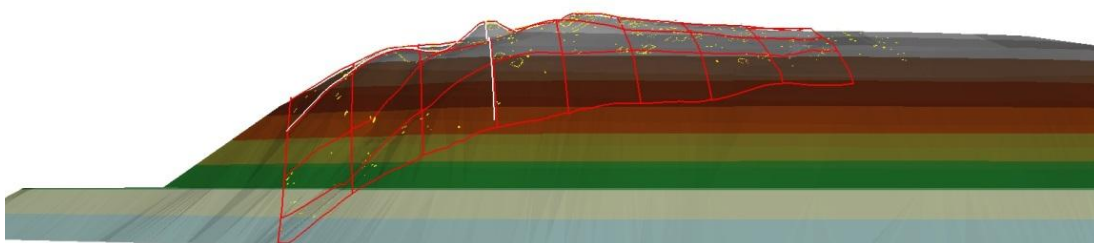
3. kép A tellt övező tényezők és jelenségek modellje

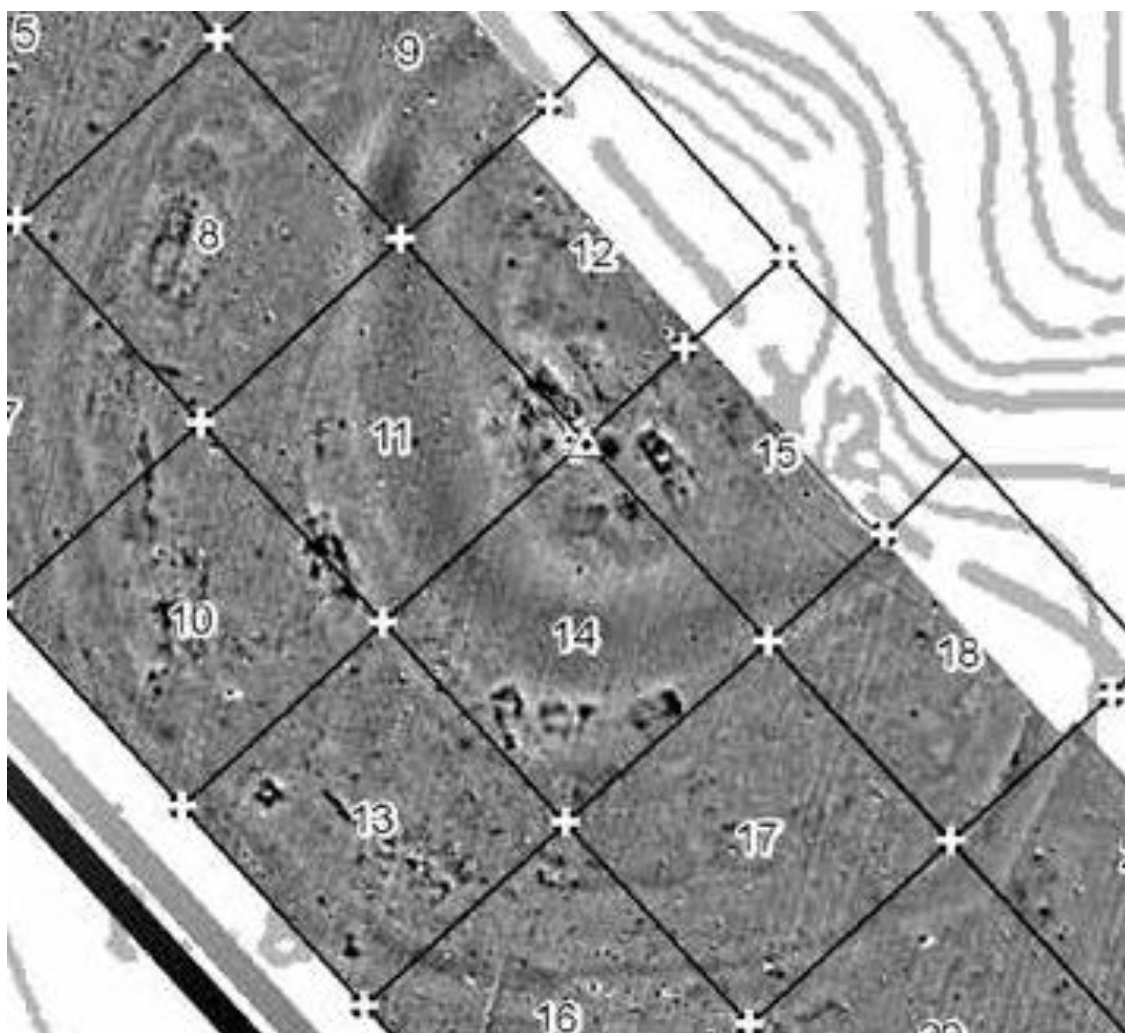
4. kép Emőd-Nagyhalom a magnetométeres vizsgálat eredményeinek grafikus ábrázolása a házhelyekkel és árkokkal.

5. a. kép Emőd-Nagyhalom digitális domborztamodellje

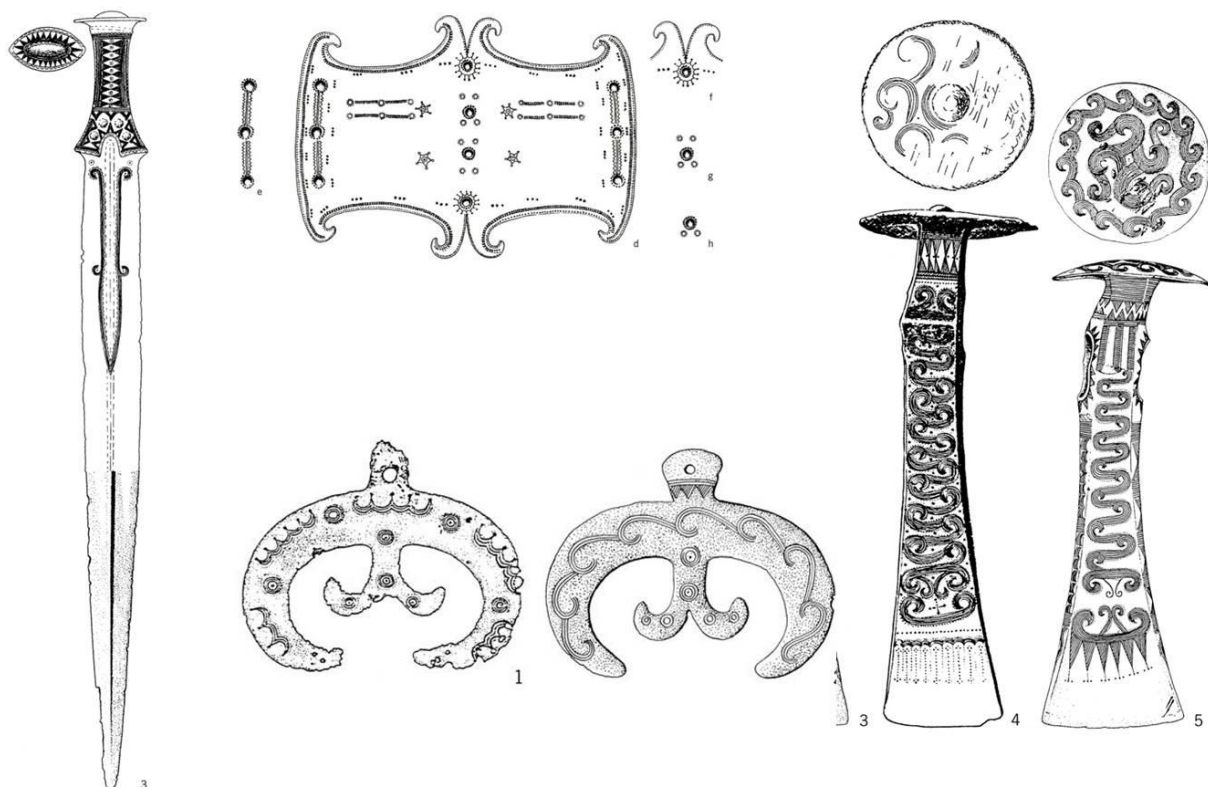
5.b. kép Emőd-Nagyhalom digitális metszete

6. kép Tatd-Tatárdomb geofizikai képe, a koncentrikus vonalak mentén elhelyezkedő házhelyekkel.

7. kép Füzesabonyi és Hatvani kerámiák díszítőmotívumai

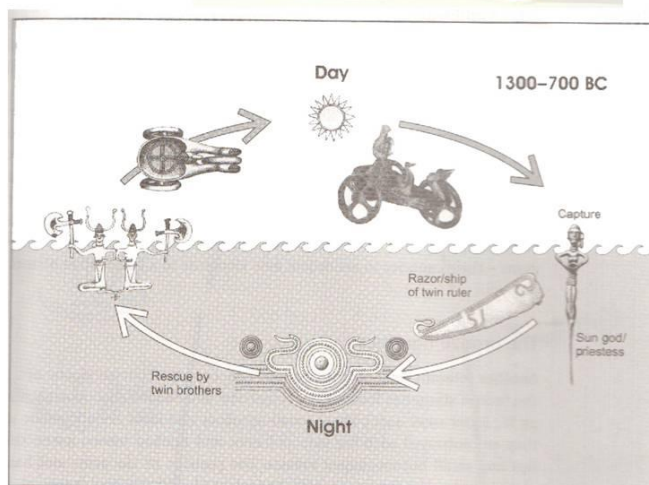
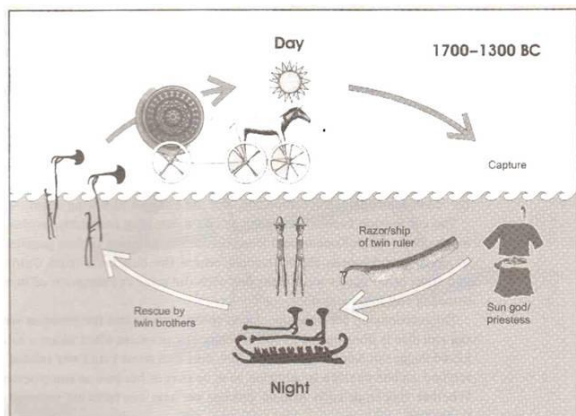
8.kép Füzesabonyi és Hatvani fémtárgyak díszítő motívumai

9.a. kép „Manda” alaprajzú város: Palmanova

9.b. kép „Manda” alaprajzú városok és városrész: Étoile-Paris

10. kép A trundhulmi (Kr.e 14. sz.) és a duplójai (Kre. 11. század) kocsimodellek